

Magyar irodalom, kritika, valóság a hetvenes években

ANTALFFY GYÖRGY,

a József Attila Tudományegyetem rektora köszöntötte a konferencia résztvevőit. Örömet fejezte ki, hogy a Magyar Írók Szövetsége a szegedi egyetemet választotta a tanácskozás megtartásának színhelyéül. Emlékeztetett a társadalomtudományok, a művészetek, köztük az irodalom, rendkívül fontos szerepére a társadalmi fejlődésünk jelenlegi bonyolult szakaszában. Eredményes munkát, jó vitakedvet kívánt a konferenciának.

SZABOLCSI MIKLÓS

(BEVEZETŐ ELŐADÁS)

I.

A marxista kritika Magyarországon az utóbbi évtizedben is megkísérelte az irodalom egészének értékelését, az irodalom folyamatainak felmérését, az értékorientáló fogalmak kidolgozását. Csak példának említem Tóth Dezső, Béládi Miklós, Kis Pintér Imre, Agárdi Péter, Szilágyi Ákos összefoglaló tanulmányait, a Kritika, az Élet és Irodalom, a Népszabadság cikkeit, valamint az Irodalomtörténet évi szemléit, a készülő Felszabadulás utáni magyar irodalomtörténet anyagát, s erről a Béládi Miklós által írt téziseket. Hivatkoznék a magyar marxista kritika nemzetközi hírnevére, sőt hatására. Kritikustársaim eredményeire is támaszkodom a következő fejtegetésekben.

Ugyanakkor nem tagadható, hogy a marxista kritikának Magyarországon súlyos fogyatékoságai vannak. A kritika hitele erősen csökkent az írók előtt, a közönség előtt, a kultúrpolitikai vezetés előtt.

A kritika tekintélycsökkenésének vannak szubjektív okai; írói féltékenység, ösztönösségkultusz, indokolatlan fölényérzet. De vannak objektív okai is. Az alapvető minden bizonnyal az, hogy a társadalmi valóság, és benne az irodalom valósága is, az irodalom által teremtett és az irodalom által tükrözött valóság nagyon is bonyo-

Szabolcsi Miklós bevezető előadása és a hozzászólások többsége a közlés kívánalmai szerint igazított szöveg.

lult jelenségeket mutat föl, és a kritika ezeket az új jelenségeket nem elemezte még elég meggyőzően. A társadalomban és az irodalomban végbemenő változások jellegével, irányával nem tudtunk mit kezdeni. Ezen az alapvető okon kívül vannak a kritikának sajátos belső problémái is, amelyek hatáscsökkenését magyarázzák. Ilyen a sokat emlegetett információrobbanás. Az egész irodalmi folyamatot átfogó nagy kritikus típusa, vagy akit annak szeretünk volna hinni, tehát a Gyulai Pál-, vagy ha tetszik: a Schöpflin Aladár- vagy a Németh László-típus, aki az egész magyar és világirodalmat figyelemmel kísérte, és egyben látta az egészet, mind ritkább lesz világszerte; és nehéz is, hogy továbbra is létezzen, egyszerűen a befogadandó információ hatalmas mennyisége miatt. Ma a kritikusnak, aki mértékadó értékítéletet akar mondani, lényegében az egész magyar irodalmi termést szemmel kellene kísérnie, természetesen az irodalomtörténetet is, el kellene olvasnia a nagyszámú folyóiratot, természetesen a társadalomtudományok mennél szélesebb területét: filozófiától demográfián keresztül a szociológiáig és pszichológiáig, meg az újabb eredményeket is szemmel kellene kísérnie, el kellene mélyednie a nemzeti múlt történetében, az őstörténetől a néprajzig, valamiféle természettudományos tájékozottságának is kellene lennie, és végül, de nem utolsósorban a magyar irodalmat mindig egységben kellene látnia nem magyar irodalmakkal, a környező szocialista országok és a világirodalom folyamataival — ez azonban szinte emberfeletti teljesítményt, áttekintőképességet követelne...

A kritika hatáscsökkenésének okai közt szerepet játszik a kritika által kifejlesztett sajátos „metanyelv”, az a bizonyos zárt szakmai nyelvezet, amely a legtöbb esetben egyre távolabb kerül akár a magyar irodalom különféle nyelveitől, akár a közbeszédtől, akár az ismeretterjesztő nyelvtől. Végül: változott a kritika szerepe a kulturális, illetve a kultúraközvetítő szerkezetben is. Jelentős ellentét van ugyanis ma nemcsak a kritika és az írók között, hanem — teljesen párhuzamosan egy-egy más ország, például a nyugat-európai országok állapotával — a kritika és a kultúraközvetítők, például a kritika és a kiadók között. És nem véletlen, hogy nálunk a kiadók részéről a kritikával szembeni elégedetlenség nyomtatásban is, kiadáspolitikában is hangot kap. Magyarországon is differenciálódott a kultúraközvetítésben a kiadó és a kritikus szerepe; természetesen egyazon szocialista kultúrpolitika érdekében, de lényegében más-más célokkal és feladatokkal dolgoznak, úgyhogy időnként érdekellentét keletkezik a kultúraközvetítők és a kritikusok között. Végig kell tehát gondolnunk az egész kultúrpolitika és a kritika viszonyát ezen a területen is. Mindez azonban — azt hiszem — nem fedheti el: a mai tanácskozáson is és a kritika problémáinak megoldásában is egységre kellene jutnunk — íróknak, kritikusoknak, kultúraközvetítőknek, kultúrával foglalkozóknak a mai magyar valóság, a mai magyar társadalom és benne a magyar irodalom változásainak megítélésében.

II.

A mai magyar irodalom helyzetére természetesen a nemzetközi helyzet, annak minden eredménye és minden ellentmondása nyomja rá a bélyegét. A nyugat-európai irodalmak történetében 1968—70 körül forduló van. A mi irodalmunkban is az 1968—70-es évek fontos szakaszt zárnak le és nyitnak meg; a nemzetközi munkásmozgalom differenciálódása (a kínai kérdés), a nemzetközi munkásmozgalom sikerei és újabb problémái rendkívül mélyen hatnak érzelmeileg és gondolatilag irodalmunkra, mint ahogy hat a világpolitika konkrét eseménytörténete is. Utaltam* már arra a két nagy világgazdasági jellegű jelenségre, amely ma hazánk életét befolyásolja. Egy árobbanásban megmutatkozó világgazdasági korszakváltás, amelynek most már közgazdaszaink véleménye szerint olyan fokú hatása lesz a világ képére, mint utoljára a 19. század elején, vagy még inkább a 17. században, és ugyanakkor Magyarország belépése a gazdaságilag közepesen fejlett országok sorába.

* Ld. Az irodalom üzenetei. Élet és Irodalom, 1978. március 4.

Társadalomtörténetileg befejeződött Magyarországon a társadalom gazdasági és társadalmi struktúráinak szocialista átalakítása, a mezőgazdaság szocialista átalakulásával, ennek következtében is a népességstruktúra fokozódó átrétegződésével. A mezőgazdaság szocialista átalakítása, mint jól ismert, körülbelül 1963—64-ben fejeződött be, és hatását csak most kezdjük érezni. Ismertek az iparátalakítás, ipar-telepítés hatásai, a foglalkozásszerkezet átalakulása. Országunk mindennappjai, és felszíne az átalakulás sok kedvező jelét, de riasztó mellékhatását mutatja. Egy alapjában jó, örvendetes gazdasági-társadalmi folyamatban élünk, amely azonban állandóan ellentmondásokat, új és új kérdéseket vet fel. Az átlag magyar értelmiségi ma jó érzéssel tekint az ország eredményeire, ugyanakkor tele van problémákkal, megoldásra váró kérdésekkel is. Ez a kettő együtt, a jó érzés, a büszkeség, az „ezt megtartanánk, ami van, de mi lesz ebből és hogyan lesz utána” kérdése végigvonul szinte egész irodalmunkon. Ismeretesek a távlati megoldásra vonatkozó elgondolások, egy részük talán antinómia, azaz majdnem feloldhatatlan, vagy e pillanatban feloldatlan ellentétpárok formájában jelentkezik. Az irodalomra is ható, a közérzületet is befolyásoló egyik fő problémánk éppen az, hogy az ideológiai, a kulturális és a politikai közutadatban ezeknek az ellentmondásoknak a feloldására kevéssé él a megoldások ismerete; nem eléggé ismertek a *távlati* megoldásra vonatkozó elgondolások. A szocialista életmód modelljét a magasan fejlett gazdaság körülményeire még csak általános körvonalaiban kezdjük kidolgozni; az ellentmondás itt abban áll, hogy nem mondhatunk le, még ha akarnánk se tudnánk lemondani a fogyasztási javak termelésének növekvő üteméről; az emberek fogyasztásának, mindennapi szükségleteinek kielégítéséről; ezt ugyanakkor még nem sikerült egy olyan cél, érték- és normarendszerbe beállítanunk, amely távlataiban egy szocialista életmód modelljét előlegezi. Ez a cél, érték- és normarendszer, amely megkülönböztetné a hazai gazdasági fejlődés által meghatározott életformát a kapitalista fogyasztási modelltől, még csak halvány körvonalaiban látszik. Ebből az alapkérdésből több bántó probléma közsímsert megoldatlansága származik: a munkához való viszony fogyatékosai, azután a fogyasztási javakhoz való viszonyban a kispolgáriság kérdése; a javak birtoklására vonatkozó presztízsrendszer stb. Egy hosszú távú folyamatban élünk tehát, amelynek rövid távra rendkívül ellentmondásos és bonyolult kihatásai vannak. Egy másik ilyen alapkonfliktus, ami az irodalomban rendkívül erősen tükröződik, a szocialista demokrácia fogalmában összesíthető. Melyek azok a szerkezetek, intézmény- és szokásrendszerek, amelyek a pillanatnyi és a távolabbi érdekek összeütközését szabályozzák, és melyek azok a kiegyenlítő mechanizmusok, amelyek segítségével az emberek véleménye integrálható egy bonyolultabb, országos érdeket képviselő döntésbe — ezeknek a kérdéseknek részleges megoldatlansága foglalkoztatja a közvéleményt.

Hogy ez a kérdés milyen bonyolult, azt mindenki tudja, aki bármely kis egység, akár egy iskolai osztály — nem is beszélve nagyobb egységekről! — vezetésének feladatát vállalta. Mindenfajta vezetésben benne van a kényszerítésnek, az irányításnak egy mozzanata. Az irányításnak, a kényszernek ezt a minimumát hogyan lehet a rövid és hosszú távú érdekekkel egyensúlyba hozni? Hogyan lehet a vezetés, az irányítás, a szervezés követelményeit az emberek és a vezetett szervezetek számára elfogadhatóvá, megérthetővé tenni? És viszont: a közeli és távoli érdekek képviselője, az emberek hangja hogyan érvényesül a helyi és általános vezetésben?

Közvetlenebb teendőink sorában pedig olyan kérdések állanak előttünk, mint a népgazdaság gazdaságtalan struktúrájának átalakítása, amely igen sok ember közvetlen köznapi érdekeit érinti, és amely rendkívül mély társadalmi ellentmondásokat szül napjainkban is, és valószínűnek lehet tartani, hogy az elkövetkezendő időben egyik legmélyebb társadalmi ellentmondásunk lesz. Szükségünk van technicizáltságra, de ennek egy magasabb foka egyúttal szakmunkás — ipari munkás — mezőgazdasági szakmunkás, sőt értelmiségi rétegek eddigi szaktudását, érzületét, megszokását kérdőjelezi meg. Van ugyan megoldás, amelyet a permanens továbbképzés és átképzés — reciklálás jelent, de mindnyájan tudjuk, hogy egy érett ember átalakítása, egy érett ember újratanulása a mi saját életünkben is és mindenki életében milyen bonyolult emberi, politikai, szakmai problémát jelent.

Ellentmondás a sokat emlegetett stabilitás és rugalmasság, mozgékonyág között; ez most a Központi Bizottság ülése után a kádern munkában talán inkább a mozgékonyág irányába fog fejlődni. Vannak azután olyan kérdések, amelyeknek megoldásáról van elképzelésünk — sőt határozatunk —, de a gyakorlatban mégis lassan halad a megoldás, temérdek gondot és bosszúságot okozva. A vezetés stabilitása, ugyanakkor a rotáció és a váltás szükségessége, a tapasztalat hasznosítása, és ugyanakkor a fiatalok felhozása — mindehhez fűződő rengeteg emberi, egyéni problémával. Hadd utaljak még továbbiakra is: a technicizáltság szüksége (viszont: „környezetvédelem”; „környezetszennyeződés” veszélye; szocialista demokrácia — szakmai vezetés; a fiatalok sajátos problémái. Mindezek az ellentmondások pedig a múltból örökölt beidegzettségekkel és hiányokkal, újonnan szerzett merevségekkel terhelt szerkezetben jelentkeznek. (Gondoljunk az olyan szívósan továbbélő dzsentroid komaság-sógorság-kiskirályság vonulatra...)

A valóság tehát napról napra dobja elénk a rendkívül bonyolult, új és új ellentmondásokat, és amellett a régiebb ellentmondások is tovább élnek. Országunk településszerkezetének átalakulása — nem is elsősorban a falvak létszámának csökkenése, hanem a magyar közép- és kisvárosok minden prognózis ellenére történő megerősödése, aminek például itt Szegeden is tanúi vagyunk — vadonatúj emberi, erkölcsi problémákat vet fel. Egyik oldalról a marginálissá vált rétegek szaporodását, akik lakóhelyet, munkahelyet, házat, közösséget, hagyományt változtatnak, vagy utaznak, másrészt az új közösségek nem eléggé rugalmas voltát; szinte már köz-helyig ismételt, hogy a lakótelepek közösségei még nem alakultak át valódi szerves közösséggé.

Társadalomtudományi-teoretikus életünknek egyik fő jellegzetessége ma, hogy mindezekre a kérdésekre nem mutatunk rá eléggé bátran, elég határozottan — nincs elég elemző, alapos, perspektivikus tervünk, megoldásunk. Több területen, mint például az iskolarendszer, mégpedig az általános iskoláztatás terén az egyik legnagyobb problémája Magyarországnak az, hogy voltaképpen részreformokból részreformokba lépdelünk, egyes darabokat kicserélünk, de az egész iskolarendszer távlati átför-málására vonatkozólag még mindig nincs összefüggő elképzelésünk. A dolgozók — főleg a fiatalok! — tudomásul veszik, megpróbálják megérteni a jelen ellentmondásait, ha tudják, hogy ezek milyen irányba fejlődnek, milyen modellt szeretnénk megvalósítani. Bennünk, idősebbekben: részint a negyvenes éveknek az a messianisztikus-utópisztikus elgondolása él még, hogy a tulajdonviszonyok megváltoztatásával egy csapásra új világot építünk minden területen, részint az ötvenes éveknek lendülete, s ugyanakkor voluntarista elképzelése, amely az élet minden területére kész receptet kínált, és minden egyes lépésünket, még a rossz lépéseket is a jövő szempontjából igazolta. Ilyenfajta utólagos igazolásra most nincs szükségünk; de mintha a másik véletlen volnánk: a távlatokat nem mernénk felrajzolni. A műhelyekben — tervezésben, kutatásban — egyes területeken alapos elemző munka folyik, trendek felrajzolása, különféle alternatív modellek megrajzolása megtörtént. De a kutatás és tervezés, ahol ez a munka folyik, és az irodalmi élet között kevés az érintkezés. Az irodalmi-kulturális szféra és a párt Társadalomtudományi Intézete, vagy a közgazdaságtudományi kutatás, vagy a Tervhivatal kutatói között kevés a kapcsolat; nagyon kevésbé ismerjük egymás eredményeit és gondolatait. Ha pedig nem ismert, vagy hiányzik az ilyen elemző munka, akkor a felszíni jelenségek lát-tán a mindennapi tudatban — a művész tudatában, a művészeti életben is — spon-tán érzelmi reakcióként, rendszerint elszörnyülködés lesz úrrá; indokolatlan hurrá-lkesedés vagy pánikéretet keletkezik. Közismert az régi igazság, hogy amelyik kér-désre nincs marxista válaszkísérlet, ott nem marxista születik vagy éled újjá. Ma-gyarországon az intellektuális, az irodalmi életben a kérdések, ellentmondások meg-válaszolására készséggel vállalkozik az újbaloldali ideológiának több változata is. Az újbaloldali nézetek szélsőséges formájukban az elidegenedés, elbürokratizálódás jegyeit abszolutizálják — és „regresszív nosztalgiaik” jegyében elvetik az egész ipa-rostítást —, önálló, a dolgozók szabad akaratából működő kis kommunákban, vagy

kis termelő-fogyasztó csoportokban vagy üzemekben, tehát az öngazgatási modell egy végtelékig primitivizált változatában látják a megoldást. Ez az ideológia (amely a szocializmus jelenlegi formái teljes tagadásával jár együtt, és eljut a klasszikus revizionizmuson át a marxizmus teljes elvetéséig) országunkat, rendszerünket „bürokratikus államkapitalizmusnak” látja — rendszeresen hat irodalmi életünkben is — művekben, főleg versekben is, jelen van a kritikában is.

Másutt utaltam már a (fiatalok körében nagyon elterjedt) „kiegyezésideológiára” is, a forradalmiság félreértelmezésére. Kisebb mértékig van már jelen ma Magyarországon a klasszikus kapitalizmusba való visszasóvárgás modellje. Ugyancsak csökkenő mértékig van jelen a harmadik utas „népi” ideológiának egyfajta kisparaszti közösségeket kívánó változata, amely egy időben erős volt; ma úgy látom, hogy ezeknek a problémáknak a megoldására nem nagyon jelentkezik, legfeljebb az „elfajulás” gyakori esélyeiben. Természetesen a világ megértéséről, s különösen megváltoztatásáról való fáradt lemondás, vagy helyette újirracionalizmus, újmisztika is ilyen „fedőideológia”.

Az irodalmi-művészeti életre természetesen még külön hat, hogy az említett ellentmondások következtében az írói szereptudat válsága is fellép. Az írói és értelmiségi szereptudat válsága mögött pedig értelmiségi helyzetérzés áll, még tágabban az *egyén helyének kérdése a fejlett szocialista társadalomban*.

III.

Jó irányú fejlődés bonyolult ellentmondásai jellemzik tehát jelenünket, amelyek a köznapi életben néha nagyon megdöbbentő, elkésérítő jelenségeket is létrehozhatnak, amelyeknek magyarázatára és megoldására kevés az összefoglaló távlatot nyújtó képünk.

Az irodalom megkísérli a maga módján, a maga eszközeivel a valóságelemek értelmezését, az irodalom feladatából következően elsősorban kritikai jelleggel. A szocialista-realista művészetre mindenekelőtt és elsősorban ez a kritikai jelleg, a valóságot faggató, kérdező, a valóság rejtett oldalait feltáró vonás jellemző; a kérdés az, hogy a valóság elemeit hogyan, milyen módon értelmezi, milyen fajta ideológia elemeivel. Ha a valóság elemeinek értelmezésére nincs meggyőző marxista válasz, akkor más ideológia alapján értelmezi az irodalom, s természetesen a kritika is. Az irodalom viszonylag önálló világot alkot a valóság elemeiből, azok átrendezésével és átértelmezésével. Művek és áramlatok ilyen módon figyelmeztetnek a valóság ellentmondásaira. A kritikának erre kell figyelnie, ezt segítenie és értékelnie, tehát a műből a valóságra is következtetnie, még akkor is, ha — mint ez gyakran megtörténik — a valóságot kritikailag elsajátító mű eleinte éles ellenállásba ütközik az érintettek, az olvasók részéről is.

A másik oldalról: az író, az alkotó tudata ugyanakkor mindennapi tudatként, „hamis tudatként” is interpretálható (természetesen a kritikusé is), s gyakran előfordul, hogy a valóság ellentmondásairól e hibás írói tudaton átszűrve jellemzést ad. A kritika feladata másrésztől a valóság és az elmélet talajáról a bírálat, a minősítés, a szocialista és nem szocialista tudati elemek elválasztása. Irodalom és kritika egyformán ugyanavval a valósággal szembesül, ugyanannak a valóságnak a problémáira keres a maga módján választ, ugyanazokra az adatokra támaszkodik. A kritikának azonban az is nehéz dolga, hogy ugyanakkor ki kell lépnie magából, meg kell kettőznie önmagát, ugyanezt a valóságot kell ismernie, és ismernie kell az irodalom által megteremtett valóságot is — e kettő szembesítésével kell egy harmadik-fajta, a kritika síkján megfogalmazható álláspontot elfoglalnia. A kritikus sem csalahatalatlan, ugyanazokkal a problémákkal, a valóságnak és a hamis ideológiáknak, ideológiatöredékeknek ugyanavval a halmazával áll szemben, mint az író.

Mielőtt néhány, az irodalom és valóság viszonyára vonatkozó megjegyzést megtennék, két módszertani megjegyzést szeretnék előrebocsátani. Hiba lenne a mai

magyar irodalmat csak a lírán keresztül szemlélni, még akkor is, ha a magyar lírában a világirodalmi rangú alkotók és (ne féljünk kimondani) remekművek fényes sorával büszkélkedhetünk. Meg kell azonban próbálnunk prózát, drámát, memoárt, szociográfiát és lírát együtt szemlélve értékelni a magyar irodalmat. Különösen azért, mert csak a költészet felől szemlélve más lesz az összkép. Líránkra jellemző ugyanis egyrészt az, hogy a maga egészében átlépett a „modern költészetnek” nevezett korszakba — poétikai eszközökben, formanyelvben; másrészt természetesen közvetlenül tükrözi az indulatokat, a dühöket és kétségbeeséseket; a valóság élményeinek történelmi-intellektuális reflexiója ritkul.

A másik megjegyzés: közhely, de nem árt ismételni, hogy az irodalom nem a valóság fényképszerű visszaadása, az irodalom új valóságot teremt a valóság elemeiből; szuverén írói világokról van szó, az írói mű hőse nem „egy az egyben” a valóság hőse is. Ezt az áttételt, ezt a közvetettséget is tudomásul kell venni, ha a továbbiakban a magyar irodalom és a hetvenes évek valóságának viszonyáról szólnak.

A magyar irodalomban — úgy látom —, továbbra is folytatódik a hatvanas évek magyar szocialista-realista irodalmának nagy vonulata, de a fent jellemzett új közegben, új problémák és ellentmondások között gyakran új problémákkal kerül szembe, és ennél fogva részint új és új területek, új érzések és magatartások jelentkeznek, részint azonban ha nem is megtorpanás, de egy bizonyos fokú tanácstalanság, sőt olykor a távlat- és meggyőződésvesztésben való tetszelgés észlelhető.

IV.

Mint az 1960-as évek, úgy az 1970-es évek magyar irodalmának is fő vonulata — értékben és teljesítményben is — a magyar szocialista irodalom valóságot kérdező, valóságot bíráló műveinek sora. Ez a megállapítás csak akkor érvényes, ha a magyar szocialista-realista irodalom ismerveit, körét nem szűkítjük le. Amikor tehát a mai magyar szocialista irodalom kiemelkedő műveiről beszélünk, akkor (csak példának) Illyés Gyulának racionalista verseitől Sárándi Józsefnek a világon kesergő verseiig, Balázs József mórliczi típusú realizmusától Galgóczi balladásságáig, Mesterházi paraboláin keresztül Thurzó Gábor Belváros és vidékének lírai prózájáig, Örkény István groteszk hangvételű drámáitól Hernádi Vörös rekviemjének avantgarde eszközöket felhasználó művéig terjed a skála, vagy témában Szabó Magda Régimódi történetétől Cseres Tibornak a negyvenes éveket vallató művein keresztül Moldova György vasútriportjaiig. Ebbe az erős szocialista vonulatba tartozik véleményem szerint az újonnan felvirágozott magyar szociográfia éppen úgy, mint a magyar parabola és groteszk. Ezen a szocialista-realista vonalon belül erős csoportot jelent (bár számban nem annyit, mint a hatvanas években) a mai magyar valóságot közvetlenül vallató művek sora, a szépirodalmi és nem szépirodalmi műveké. Nem kell e szempontból túl sokat vitatkoznunk a fikció-nem fikció problémán, hiszen ma már világos, hogy egy íróilag jól megírt szociográfia, egy magnószalagriporth, egy jó memoár ugyanúgy az irodalom része, mint a klasszikus regény; s a kettő közti határ — nálunk is — elmosódóban van. Ehhez a csoporthoz sorolható a legutóbbi időben megjelentek közül Galgóczi írásaitól kezdve Balázs József írásáig; korosztályban gondolkodva Mesterházitól és Fekete Gyulától kezdve Czákó Gáborig, Simonffytól kezdve Karinthy Ferencig. A mai magyar valóságot közvetlenül visszaadó törekvést jelenti líránk egy sajátos, Illyés, Vas, Garai, Ladányi neveivel jelezhető vonulata is. Ez a közösségi, a mai magyar valóság előbb említett bonyolult problémáival foglalkozó irodalom mintegy egyetlen műként olvasva, néhány társadalmi kérdést rendkívüli erővel sugall és vet fel.

Ilyen kiugró probléma az egyén és közösség — és itt kiemelkedően a tehetséges egyén és a közösség viszonya. A művek arra figyelmeztetnek, hogy a kiemelkedő egyén igen gyakran nem találja helyét a szocialista társadalom közösségeiben, ha-

nem vagy tragikus összeütközés, vagy elszürkülés a sorsa. Gyakori például az iskola, mégpedig az általános és középiskola, mint modell, filmben, regényben, novellában. Nyilván nemcsak az iskoláról van szó se Simonffynál, se Czakónál, se a Pókfoci című filmben, hanem a kisközösség működtetése, a manipulálás és a vezetés kérdéseiről, a kiemelkedő egyén és a közösség problémáiról. Itt tehát irodalmunk rákérdez egy valóban nagyon érzékeny pontra, a kiemelkedés és bele-simulás, és főleg a közösségek működésének belső problémáira, a vezetés vagy manipulálás eszközeire. Egy másik kérdés, amelyre irodalmunk rendkívül erősen, az eddiginél nagyobb szenvedéllyel mutat rá, az új család kérdése. Az egész magyar irodalomban most vetődött fel voltaképpen új módon a házastársak egymáshoz való viszonya, a nemi erkölcs kérdése. Az úttörő itt Németh László, aki legelőször írt az utóbbi évtizedben Magyarországon ilyen kíméletlen igazmondással a nemi erkölcs problémáiról (az *Irgalomban*). A bátor szembenézés a saját eredettel, a felmenők lát-szatharmonikus életének mélységeivel — (s ezen túl a magyar társadalomnak a család-ban megmutatkozó erővonalaival) egyik jele annak, hogy általában, a ma világában is megváltozott a nemi erkölcs, átalakulóban a család, az együttélés új formái bukkannak fel. Művek sora utal erre közvetlenül is — témában, szóhasználatban. És egy harmadik: a fiatalok helye, illetőleg helyük nem találása, amely — mint többen megírták, a korábbi vagánytípustól (Marosi Gyula, Csörsz István, Császár István) most a társadalomban helyét kereső, de még perifériára szorult fiatalok rajzában mutatkozik meg. A magyar „farmernadrágos próza” is megjelenik — a fiatalok út-keresése, azonosságuk jelzése életformában, nyelvben, magatartásban.

Míndezek és még más társadalmi kérdések, amelyekkel ez a közeleti irodalom foglalkozik, a mai magyar társadalom valóságos, megoldandó kérdései. Am ez a valóságkutató irodalom is hajlamos két szélsőségben látni ezeket a problémákat: az egyik oldalon a kiemelkedő, tragikus hősök rendszerint erőszakkal, sokszor erőszakos halállal végződő bukásával, másrésről a kisemberek szürke vegetálásában. Az utóbbi néhány évben novelláink nagy része erről, a szürke továbbvegetálásról szól. Szürke a szürkében festéssel a kisemberek életének egyhangúsága kap a művek egész sorában kifejezést; az emberek mindennapjai monotonul, tartalmatlanul múlnak el. Fejes Endre Rozsdatemetőjétől húzódik a vonulat a Makrán át máig; ma talán Vészi Endre munkásnovelláiban kap leginkább hangot. Mintha reprodukálna Magyarországon a húszas évek végének egy naturalista hulláma, mintha a fiatal Kodolányi hangja csengene vissza, vagy azoké a polgári radikális íróké, Komor Andrásé vagy Zsolt Béláé, akik a pesti kispolgár életének szürkességét írják le. A világirodalomban pedig valószínűleg tudatos ráhangzasként ugyancsak a húszas évek végének egy ilyen neonaturalista vonulata, a Céline- vagy Döblin-művek hatása érződik erősen. Ez a „szürkesség” az irodalomban gyakran, különösen a fiataloknál, mint a hiányzó forradalmi lendület iránti nosztalgia, vagy mint a dezillúzió egyik jele jelentkezik, párosulva némi fáradt embermegvetéssel. A valóságban a „szürkesség” meglevő, bonyolult jelenség, amelyet nem elemeztünk kellőképpen; előidézői között ott van egy elkerülhetetlen, objektív folyamat: a fokozódó munkamegosztás, azután mint tudati tényező a tartalmas, kulturált szabadidő-eltöltésre való igény hiánya; mint megoldatlan szervezeti-anyagi kérdés, a kevés alkalom és hely munkaidő után igazi tartalmas együttlétre. Ami hiányzik (vagy csak kevésbé van jelen) a valóságot faggató, kritikai élő szocialista-realista irodalmunkban, azok éppen az olyan írók, amelyek a magyar társadalomnak ezt a nagyon bonyolult mozgását a felületi jelenségeken túlmenően bonyolultabb családi, társadalmi és osztályviszonyokban próbálják megragadni, a szintézis igényével. Az átalakulás egzotikumuma és szürkessége, a tragédia és neonaturalizmus között húzódó skálán jelenik meg, egyeseknél már fokozódó embergyűlölettel. Hiányzik a heroizálás és gyűlölet nélkül rajzolt, intellektuálisan megragadott ma embere.

Próza-irodalmunkban ott a filozófiai töltésű parabola, az ironikus vagy elnéző groteszk, de aránylag kevés a pszichológiailag alátámasztott, lírilaftűtött, intellektuálisan átgondolt kép a máról, a közelmúltról — akár az íróról magáról. Jelen-

leg talán törvényszerű, hogy ahelyett, ennek funkcióit is átvéve igen erősek az áttételek nélküli, direkt ábrázolás műnemei, a szociográfia, a dokumentum, a riport (Moldova György), s a másik végtelen pedig tért nyer a geometrikus utópia, a sci-fi, a társadalmi jövő mű (Hernádi Gyulánál), mindkettő újat hozón, magas szinten.

V.

Egy másik erős törekvés a ma magyar irodalmában a magyar történelem újra-gondolása, újjáértékelése. Lírában, a drámában ugyanúgy, mint a legújabb memoárhullámban, Illyés, Vas, Tatay, Szeberényi, Grandpierre műveiből a nem írók emlékeiig. Az egész európai irodalomban, sőt a világirodalomban is észrevehető, hogy a fikció bizonyos nehézségei miatt a magnószalag, szociológiai dokumentum, s főleg az egyéni életet a történelemmel együtt bemutató nagy önéletrajz lesz kedvelté, sikeressé. A magyar irodalomban is az írói önéletrajzok voltaképpen az egyén és a történelem, az egyéni élet és a történelem mozgásának viszonyát firtatják, és természetesen a magyar történelem eddig nem ismert aspektusait mutatják meg.

Másutt utaltam 1848 és 1867 előtérbe kerülésére, s arra is, hogy a magyar irodalom egyik, napjainkban többször elmondott története: a második világháború utolsó éveie. Kevés olyan irodalom van, amelyik a történeti erők felmutatása, a nemzeti lelkiismeretvizsgálat, önismeret terén annyit tett volna, mint a magyar. Cseres Tibor fontos könyvével, a Hideg napokkal indult ez a hullám. És most Balázs József Magyarok-jától kezdve Ember Mária Hajtűkanyaráig, Cseres Tibor újabb regényeitől Moldova Szent Imre indulójáig, Kertész Imre Sorstalanságáig a legkülönbözőbb műfajú könyvek sora szól ez évekről. Sem a nemzeti önbecsmérlés, sem a „bűntelen nemzet” tiszta végtelei nem jelentkeznek, hanem az emberi és társadalmi problémák teljes bonyolultságukban bontakoznak ki: a történelem útvesztői közt útját kereső egyén és nép. A magyar szellemi élet egyik legegészségesebb belső megnyilvánulása ez.

A másik csomópont — s ez most már történelmi regények sorozatában jut kifejezésre — az 1950-es évek problémája. A magyar szellemi életet foglalkoztató, a politikai gondolkodás voltaképpen még elintézetlen kérdései közé tartozik az 1950-es éveké, és evvel kapcsolatban az 1945—49-es évek értékelése. Szükségszerűség és szabadság dialektikája bontakozik itt ki: mennyire volt szükségszerű az események sora, az egyén helyzete, az egyén útja mennyire volt meghatározott, mennyire volt cselekvési szabadsága; a hit és hitetlenség kérdése; a párthűség, a jóhiszeműség problémája, az úgynevezett tisztaság kérdése merül fel. Megoldások, válaszok változatos sorozata mutatkozik irodalmunkban; Gáll István Ménesgazdája azt próbálja megmutatni, hogy a történelmi helyzet alakulása miatt, az egyének subjektív jószándéka ellenére, hogy kellett egyeseknek végzetes szerepet eljátszani, miért volt szinte lehetetlen a helyzeteket jól megoldani. A regény mélyen veti fel a lehetőség és szükségszerűség problémáját. Ugyanakkor a mű azt sugallja: ha nagyon bonyolult történelmi folyamatnál fogva az egyén belekerül egy olyan helyzetbe, amikor kevés a választási lehetőség, mégis meg kell próbálni a kényszerhelyzetet valamilyen irányba megváltoztatni. A másik végtelen áll Sötér Elveszett báránya; első-sorban a viharos, változó időben tisztán, érintetlen maradt integer egyén vágyképét mutatja fel.

A személyi kultusz éveinek sötét képe, a megalázás, kiszolgáltatottság, manipuláltság csúcsai ott állnak háttérnek és emlékeztetőnek az akkor gyermek Nádass Péter, vagy az akkor fiatal Konrád György műveiben, szégyen és harag fojtogatja őket... De hosszú sort idézhetnénk még fel: Boldizsár Iván félnapló-félnovelláit, Hegedűs Géza regényfolyamát, Katkó István kisregényét. Az időszak kérdése, hűség és hűtlenség, részvétel és elhúzóadás dilemmája vetődik fel Mesterházi Lajos műveiben; az ő intellektuális feszültségű írásaiban a történelmet formáló kommunista középnemzedék belső vívódása, csak azért is kitarása fogalmazódik meg. És ez a

kérdés felvetődik Cseres Tibornál, az ötvenes években, a korábbi korszak értelmiségének életére vonatkoztatva; felvetődik versekben és direkt emlékezésekben is, néha úgy, hogy szerző és emlékezés stilizálja magát, áthárítja a felelősséget; olykor meg már, különösen a fiataloknál, sablonos karikatúrává torzul a néhány nehéz, ellentmondásos év.

Nemcsak nálunk téma az ötvenes évek; a magyar irodalom válasza ezekre a kérdésekre ezúttal nemcsak hazai, hanem erősen nemzetközi érdekű is. Az irodalom általában is megfogalmazza a hit és hitelenség, közösség és egyén, a korszerű kommunista magatartás, a kommunista ember problémáit. Többen rámutattak arra, hogy a drámákban, versekben, regényekben megjelenő testvérharcmotívum Illyésnél, Gyurkónál, Sütőnél ennek a kérdésnek a megjelenése. A magyar irodalomban észlelhető törekvés, hogy az ötvenes évek eseményeiből és másokból indulva eljusson történelemfilozófiai általánosításig, hol (korábban) a hatalom elleni tiltakozásig, ma inkább ezen túl az ember lehetőségeiben való teljes kételkedésig. A bonyolult helyzetekben, mint az ötvenes évek, nem azt keresi, hogy mi volt a helyes választás, volt-e alternatíva közösség és egyén között, hanem úgy érzi, hogy eleve helytelen volt minden választás, eleve reménytelen az állásfoglalás. Ilyen történelemfilozófiai általánosítás több műben ott rejtőzik, ez a kétségbeesett reakció a történelem értelmetlenségére ott van Déry utolsó naplójegyzeteinek hosszú sorában, nem egy más Déry-műben, ott van Konrád Látogatójában. Az erőszak halmozódásának látványára az erőszak, mint az emberi történelem fő mozgatója, az erőszak és pusztulás nyomasztó érzése uralmodik el Mészöly Miklós sokat vitatott Filmjében, de más versekben és novellákban is.

VI.

A magyar irodalomnak a történelemhez és a ma helyzetéhez szorosan kapcsolódó nagy gondja a nemzeti azonosság, a nemzeti identitás fokozott keresése; a nemzet problémája felvetődik a hetvenes években az irodalom és a kulturális élet egész területén. A nemzeti előtérbe kerülése nem magyar jelenség. Mind a kapitalista, mind a szocialista országokban, a harmadik világ országaiban pedig még inkább a nemzeti sajátosságok, a nemzeti identitás keresése az utóbbi tíz-tizenöt évben rendkívül megerősödött. Néhány héttel ezelőtt részt vettem Olaszországban a nyugat-európai írószindikátusok találkozásánál, ahol az egyik fő probléma ez volt. Felléptek olyan kis országok, kis irodalmak, mint a Fär-Oer szigeteké, amely Dániához tartozik, de külön nyelvi közösséget alkotnak külön írószövetséggel. Komolyan felvetődött az olasz és francia nemzetállam területén történelmileg már több század óta elnyomott vagy irodalmi szintre soha nem jutott nyelvek öntudatosodása, a szárd irodalom, a friuli irodalom, vagy a latin irodalom és minden kelta nyelvű irodalom kérdése. Hogy ez mennyire reális, mennyire nem, milyen igazságok és igazságtalanságok rejtőznek a kérdésfeltevésben, nem szeretném taglalni. Nem kétséges, hogy az iparosítással, a gazdasági fejlődéssel a korábbi egységes nemzetállamok kulturális, sőt nyelvi belső differenciálódása felé tartunk. Magyarországon természetesen nem erről van szó, a mi nemzetállamunk ilyen szempontból nem törhet szét nyelvileg, a nyelvjárásainkról nehezen képzelhető el, hogy külön irodalmat, a magyartól szétváló kultúrát hordozzanak valaha. Viszont az egységesség, a nemzeti azonosság, az időbeli folytonosság keresése nálunk is rendkívül erős törekvés, amely — mint Nyugat-Európában és a szocialista országokban is — mélyebb és másfajta folyamatokra is mutat. A nemzeti előtérbe kerülése ugyanis a társadalom, a gazdaság sokfajta más problémáját jelezheti; van olyan ország például, ahol a nemzeti múlt kritikátlan dicsőítése, a nemzeti öntudatnak egy bizonyos beteges felcsigázása az ország mély társadalmi és gazdasági problémáinak az elfedésére irányul. Nemzeti és nemzeti, nemzeti út és nemzeti út, folklór és folklór között — funkcióját tekintve — nagyon mély különbségek lehetnek. Nálunk a nemzeti múlt, a nemzeti sajtóságok, evvel kapcsolatban a nemzeti hagyományok, a nemzeti ön-

ismeret kérdése szorosan összefügg például a társadalmi átalakulás, az életformaváltás kérdésével, mivel a hagyományos nemzeti jelleget leginkább hordozó közösségek széttörttek. Németh László naplóiban is, beszélgetéseiben is többször kifejtette, hogy a parasztság teljes átalakulásában, és a régi típusú középosztály, értelmiség széttörésében a magyarság „táptalajának” az elvesztését látja. Nála ebben szinte mindvégig a nemzet vezetésére, igazi értékeinek hordozására hivatott — voltaképpen soha nem volt, legfeljebb egy-egy egyénben megvalósult — középosztály, „új nemesség” vágyképe élt.

Am a problémának itt is reális magvát kell látnunk. Ném a letűnt dzsentri vagy kispolgári életforma, szokások „magyarosságát”, a talmi, felületes, múlt századbeli magyarkodás külsőségeit kívánjuk vissza. De az átalakuló parasztsággal folklórnak, népszokásoknak — viselettől a játékokig — egész rendszere természetesen alakult át, oldódott el a népi közösségtől, és ez valóban hordozott nemzeti vonásokat, átörökített régi hagyományt. A mai „folklorizmus” hulláma — hol sikerült, hol szerzetlenebbül — ezeket az értékeket kísérli meg a mai társadalom szokásrendszerébe, kulturális szerkezetébe integrálni.

A régi közösségek által teremtett sajátos kulturális javak, életformák, magatartások — kezdve a nyelvjárástól egészen a lakóhely berendezéséig — elválva az őket eredetileg hordozó közösségtől, és helyenként díszítőelemmé lettek. Jogosult félelem él attól is, hogy egy jellegtelen, kozmopolitaízü kispolgár-életmód keletkezik; természetesen ez ellen nem egy idealizált, romantikus folklór visszaállításával lehet küzdeni. Egy másik tényezője a nemzeti előtérbe kerülésének az a kérdés, hogy új és új nemzetek keletkezésének, a nagy nemzetek számban való megszaprodásának időszakában egy aránylag kis létszámú közösség hogyan, milyen módon és milyen sajátosságokkal tud megmaradni. Ilyen szempontból a nemzeti kiemelése összefügg a gazdasági fejlődéssel, kulturálisan a különőség sajátos szférája keresésével.

Összefügg (és ezt nagyon erősen lehet érezni például a táncházmozgalomban) a megtartó kisközösségek, a szerves csoportok keresésével. Az emberek egy széttört életforma után új közösséget keresnek, egy dallal, tánccal vagy esetleg csak a közös együttlétben. A nagyvárosiasodásban az új közösségek keresése is előhívja a nemzeti értékekhez való ragaszkodást.

A probléma előtérbe kerülésének, megmaradásának erős, talán legerősebb része a határainkon túl levő magyar nemzetiségek helyzete, az ezekkel kapcsolatos problémák. Itt mindenfajta türelmetlenség káros; bízunk és szorgalmazunk kell a lenini nemzetiségi politika teljes megvalósulását minden szocialista országban. Ezt az egészséges folyamatot károssá tudja átalakítani a sovinszta elfogultság, más nemzetek lenézése; szenvedélyeket, gyűlöletet tud kelteni a kölcsönös vádaskodás. Az érzékenyen reagáló irodalom közlevegőjét pedig indulattal, sérelmekkel telíti az ezen a téren elkövetett minden hiba; s ez alkalmat adhat valóban káros szenvedélyek elszabadulására is. A kérdéssel való felelős, higgadt szembenézés mindnyájunk érdeke.

Az irodalomban a nemzeti probléma a maga tisztaságában ritkán jelenik meg. A líra hangot ad neki: a nemzeti sors, nemzeti történelem megidézésében, a parasztság bomlása, átalakulása feletti kétségbeesésben vagy annak hidegebb leírásában. A dráma és a film, más kérdésekre „rámintázva” szól róla, Fábry Magyarok-jától Illyés drámáig. Közvetetten róla szól Kardos G. György trilógiája is, avval, hogy egész más szintéren — vagy csak külsőségeiben máshol — küzd meg a gyűlölködés, nemzeti elfogultság, a sovinizmus hordozóival.

A kulturális szférán belül az, amit ma népi szürrealizmusnak szokás nevezni, tehát a folklór eredeti kontextusából elszakított vagy kiszakadt alkotóelemeinek felhasználása a modern művészet más szerkezetében, a népi művészet, mint a kultúrát frissítő, vagy esetleg egyes pontokon díszítő művészet, ugyancsak ennek a folyamatnak a része. A magyar irodalmi kritikának ezt a bonyolult jelenségsorozat

tot differenciáltan kell vizsgálnia, meg kell keresnie, hogy a nemzeti előtérbe kerülése mögött milyen erők, milyen felhajtók, milyen problémák vannak.

VII.

A magyar szocialista irodalom egyik új, egészséges törekvésének tartom az *egyén* problémáinak előtérbe kerülését. Ezt a törekvést egyik oldalon szokás nevezni *ontológiai* irodalomnak, a másik oldalon *lét-, létezésirodalom*nak. Egyik oldalról az egyetlen lehetséges modern modellnek tartják, a másik oldalról pedig dekadensnek minősítik. Mint a nemzeti problémánál, itt is a kérdés árnyalt megragadása fontos. Az egyén belső problémái, helye a világban, a társadalomban — középpontba került a magyar irodalomban, és ez egészséges, természetes és az előbb említett társadalmi folyamatokból következő jelenség. A szocialista fejlődés egyre inkább önálló alkotó emberi személyiséget követel meg. A régi közösségek felbomlása, ha ellentmondásosan is, de ráirányítja a figyelmet az egyén belső problémáira. Az egész folyamatot a szocialista személyiség kiteljesedése egyik jelének lehet tekinteni; nem minden egyes megnyilvánulásában, de alapjában az egyén problémáinak előtérbe kerülése a szocialista magatartás, a szocialista ember kiformálódásának egyik aspektusa az irodalomban. A probléma bonyolult; egyes nyugat-európai irodalmakban néhány év óta meredek fordulat történt a közösségtől befelé, az egyén problémái felé. Egyetlen példa: Peter Schneider, Rudi Dutschke segítőtársa volt a nyugatnémet anarchista mozgalomban, önmaga is író, idén a nyugatnémet könyvpiac szenzációja, legsikeresebb könyve lett Lenz-e. A volt „forradalmár”, a volt közösségi ember, a volt anarchista elzarándokol Olaszországba, kiábrándulva a politikából, kiábrándulva a cselekvésből, visszatér az egyéni lázadáshoz, vissza az érzelemhez. Az egyénibe való menekülésnek tehát ilyenfajta folyamata is van; a szocialista irodalmakban is észrevehető az egyéni előtérbe kerülése a közösségi rovasára, a dezillúzió, a visszavonulás jeleként is; de más művekben (s néha ugyanazokban) a szocialista egyén kibontakoztatásának szándékával. Van rá példa, hogy a mai Nyugat-Európa neozisztencialista, és főleg nagyon erős neozürrealista vonulatába illeszkednek ilyen művek, de ugyanakkor az egyén előtérbe kerülése lírában, prózában és drámában szervesen következik a mi fejlődésünkől is. A mi irodalmunkban itt van a Nagy László-i teljesítmény, amely ennek a kérdésnek világ-irodalmi méretű megoldása: az átmenet korszakában, a régi értékek széttörésekor újfajta hűségből, keménységből, érzelemből összekovácsolt emberi magatartás fölmutatása a világnak. Ugyanilyen érvényűnek látom a Juhász Ferenc-i modellt, amely erősebben a világ helyzetébe, sőt kozmikus folyamatokba kapcsolódva próbálja ezt az új egyént megteremtteni. Ebbe a vonulatba illő Vas István állandó küzdelme az ember helyéért a történelemben; Illyés halálversei; ide kapcsolódik Örkény kitűnő könyve, a Rózsakiállítás. Nem véletlen, hogy ennek az emberi problémának egyik, köznapokban megnyilvánuló jele, a természetes halál soha le nem győzhető félelme is; halállal, betegséggel, öregséggel való szembenézés a mi békés viszonyaink között természetesen kerül előtérbe. Ezek között, a művek között tartanám számon Mészöly Saulusát, Déry Képzelt riportját, líránknak egy olyan vonulatát, amelyet Garai Gábor, Orbán Ottó, Tornai József és mások képviselnek. Az egyén problémáinak előtérbe kerülésével a mi irodalmunkban nem szocialista, nem marxista, abszolutizált vélemények, megoldások is felbukkannak. Pilinszky János legutóbbi kötete, a Beszélgetések Sheril Suttonnal: gyönyörű részletszépségeivel együtt is a mély, a „kataton magány”, a teljes elhallgatás könyve, a közösség nélküli, a világba vetett ember vak félelme, és egy bizonyos új miszticizmus, irrealizmus is ott benne. Van kritika is, amely az egyén, a lét kérdéseinek ezt a szélsőséges magány irányában való felfogását idealizálja; és vannak az egyén kérdéseinek vallásos-misztikus megidézései is. Néhány fiatal költő, író, művész ilyen magatartása az emberirodalomnak a másik oldala — érintkezik a nyugat-európai neo-

konzervativizmussal, úgy állítja előtérbe az egyént, hogy lemond a társadalmi cselekvésről, a társadalmi közösségről.

Voltaképpen az egyén helyének kérdéséhez kapcsolódik az íróegyen, a költő-egyen súlyának, szerepének, létjogosultságának, munkája értelmének napjainkban ismét felmerült kérdése. Időszerűtlen magatartásnak érzik a művészek a feltétel nélküli elhivatottság hirdetését, és annak az irodalom, mint pusztán szép játék, a „független művész” vágyképét is. Költészetünkre jellemző lesz lassanként az, hogy (hasonlatosan több külföldi irodalomhoz) jelentős részében immár „irodalom az irodalomról”, azaz egyik uralkodó témája a művész helye, helyzete, az irodalom léte, szükségessége, illetve szükségtelensége. Természetesen emögött is a kultúra funkciója, a jövő emberének modellje, egyén és társadalom viszonya nyitott kérdései állanak.

Líránk közvetlenül főleg evvel a szereptudattal, szerepválsággal foglalkozik. A magyar irodalmi és történelmi múltat ilyen szempontból értékeli ma át; e szempontból elsősorban az Ady-kép néhány túlzó „színfoltja” volt az elmúlt évben szembe-tűnő. Elszaporodnak a lírai hős különféle változatai, amelyek a funkciókeresést jelzik: bohóc, sámán, népvészér. A líra egy része az üres, a „téli Magyarország”, a „fennköltén züllő” országot látja, mindenütt csak romlást, siralmat. A prózában a néhány évvel ezelőtti és többször leírt „új hullám” jele ennek a közérzetnek, amely a vagányt, a társadalmon kívülit, a szegénylegényt állította a középpontba. E jelenségek elemzésekor is gondosan különböztetni kell a között, ami politikailag alátámasztott „keserűség”, ami divat és póz e művekben — és a mögöttük feszülő reális probléma között. Meg kell látnunk, hogy az egyén és a közösség viszonya a szocializmusban itt a reális kérdés. Gyakran pedig a fiatalság helye, mozgástere, sőt politikai aktivitása lehetőségének kérdése is az egyéni kiteljesedés óhaja formájában kap hangot. A magyar irodalom nagyon is általános kérdésekre utal: az egyén önkifejezésének, közösségekben való önmegvalósításának, alkotókedvének és lehetőségének kérdéseire.

VIII.

A valóság kihívására adott válaszok — a már áramlattá összeálló művek sora felveti a magyar irodalom helyének kérdését a ma világirodalmában. A magyar irodalom a szocialista világirodalom része, legerősebb áramlataként a valóságot „kérdező” realista áramlattal. Az egyén és a történelem helyének kérdésével viaskodó szocialista realista irodalom pedig ugyancsak a világ filozófiai ihletésű világirodalmának integráns része.

Irodalmunk bizonyos elzártság és szünet után, a világirodalmi áramlatokkal ma szinkronban van. Ennek oka és eredménye is, hogy a realizmus — s külön a szocialista realizmus — ismérvei, határai kitágultak, gazdagodtak, új vonásokkal gazdagodtak. Jellegetes fejlemény ezenfelül — és ugyancsak más irodalmakkal egy időben következett be —, hogy az ironia és poétikai eszközei, a stilizálás, a groteszk általánossá lettek: prózánk nyelvhasználata erősen differenciálódott, beléptek a csoport-, rétegnyelvek; líráinkban szinte uralkodóvá lett a „népi szürrealizmusnak” nevezett alakzat; a nem direkt ábrázolás eszközei és formái — parabolától az idézetmontázsig — elterjedtek; a neoavantgarde újabb hullámai is megérintik irodalmunkat.

Mindez, ellentmondásaival együtt is, gazdagító folyamat (még ha olykor sok is a neoromantikából, neoszecesszióból), ám felvetődhetik a kérdés: nem képzelhető-e el a mi körülményeink között is egy másfajta modernség? Egy átgondolt és meg-szenvedett világképen alapuló intellektuális áttekintés? Prózánkban aránylag kevés az intellektuális tömörség, kulturális sokrétűség, lírai érzékenység; líráinkban pedig nem eléggé van jelen az intellektuális „prózaiság”.

Végül hadd térjek vissza még a kritikára. Mit ragadott meg mindebből a kritika?

Mi, kritikusok sem vagyunk elég biztosak a valóság, a társadalmi folyamatok megrajzolásában és értékelésében. Ezért alakulhat ki kritikánkban a két szélsőség: egyik részről a fenntartás nélküli leírás, ismertetés, elemzés. A kritika egy része megelégszik azzal, hogy leírja a műveket, néha nagyon szépen, de voltaképpen csak a kommentálás szintjén. Ugyanebből a belső hiányból fakad másrészt az indokolatlan fölényeskedés, kioktatás, helyenként — például színházi kritikában — a kellemetlenkedés. Aránylag keveset írtunk folyamatelemző, a műveket a valósághoz mérő írásokat.

Belső gondja a kritikának: egyfajta kettéválás személyileg, szervezeten és módszerbelileg is irodalomtörténet és kritika között; irodalomelméletben is és irodalomtörténetben is jelentős, nemzetközileg kimagasló eredményeket értünk el, ezek azonban a kritikában kevéssé mutatkoznak. Minősítő fogalmaink — szocialista realizmus, pártosság, népiség — sokban elkoztak, kevéssé használjuk őket, de kevéssé használjuk az esztétikai minősítő fogalmakat is — nagyon kevéssé merjük megállapítani egy mű esztétikai értékét. Vannak árnyalatok a marxista kritikán belül is, mégpedig nemcsak származás, eredet szerint — és itt nem a társadalmi származást, hanem például a Lukács, Horváth János, vagy Németh László — tehát mesterek szerinti elkülönülést értek; vannak nem marxista, sőt előfordulnak antimarxista megnyilvánulások is. Legújabbban — kissé elkésve, amikor Nyugat-Európában már lejárt a magát — bukkan fel nálunk az irodalom, mint pusztá nyelvű szöveg, a forradalmiság, mint a nyelv megváltoztatása neovantgarde koncepciója; vagy az irodalom, s főleg a líra halálának meghirdetése. Egyetlen egy esetben sem folytattunk ezekkel a nézetekkel még baráti vitát sem. Vannak olyan kritikai vélemények, amelyek a mágiikus-irracionalist emelik magasra, amelyek sznob módra lenéznek a közéleti irodalmat, sőt olyanok is, amelyek a magyar szocialista-realista irodalomnak ezt a gazdag sokszínűségét régi realizmusfogalmak alapján ítélik meg, s csak egyetlen szűk csoportnak vagy nemzedéknek juttatnák ezt a jelleget. És vannak természetesen véleményeltérések nemzedékek szerint is: az ötvenes évek, a hetvenes évek megítélésében.

A következő időben a kritika feladata, hogy önmaga soraiban próbálja tisztázni ezeket a különbségeket, próbáljon a valóságról érvényes képet kialakítani, sokkal erősebb kapcsolatban írakkal is és társadalomtudományokkal is, de ehhez az szükséges, hogy a kritika a szellemi, tudományos, irodalmi teljesítménynek egy, a mostaninál önállóbb szférája legyen. A kultúrpolitikának azt a gyakorlatát, amely szerint kiadáspolitikánk szélesebb körű szövetségi politikán alapul, és a kritika feladata pedig, hogy egyensúlyt teremtsen, bíráljon és megmagyarázzon — vitathatónak tartom; a gyakorlatban ebből az következett, hogy a kritikának kellett volna megfizetnie kiadáspolitikát, filmgyártás vagy kiállításpolitika hibáinak árát. A kritikát így a hivatalos cenzor pozíciójába taszítottuk. Pedig a kritika önálló értékelő tevékenység — amelynek a maga szférájában ugyanolyan véleményalkotó joga kell hogy legyen, mint a kiadásnak, mint a kultúrpolitika irányításának és persze mint a művészetnek. Ebből a helyzetből kell szembenznie a jelenségekkel, a valósággal, az irodalommal, a művelődéspolitikával tényeivel.

Abból indultam ki, hogy van érdekkülönbség, van véleménykülönbség irodalom és kritika között. Véleménykülönbség ezután is lesz, konfliktusaink ezután is lesznek, kritika és irodalom, de kritika és kritika, irodalom és irodalom között is, ezeket a konfliktusokat, ezeket a vitákat pedig nem irodalom és kritika egymás ellen feszülésével kell kiéleznünk, hanem a magyar társadalmi valóság és a magyar művészet azonos szempontú értékelésével kell megoldanunk.